

KOLONATSKI I TEŽAČKI ODNOSI U SREDNJOVJEKOVNOM SPLITU I TROGIRU (XIII. - XV. STOLJEĆE)

Na temelju 106 trogirskih te 41 splitskoga težačkoga ugovora, rad analizira kolonatske i težačke odnose na istom području, pri čemu ih uspoređuje i povezuje sa širim dalmatinskim i mediteranskim kontekstom. Pritom radnja problematizira pojmovni aparat u postojećoj literaturi koji je terminološki neujednačen te ponekad i proturječan. Pomoću izvora i literature, rad iznosi razloge koji su uvjetovali izrazitu prostorno-vremensku i strukturnu dugotrajnost kolonatskih i težačkih odnosa u Dalmaciji.

Ključne riječi: *Kolonatski i težački odnosi; Split; Trogir; društvena i gospodarska povijest; srednji vijek*

1. UVOD

Rad se bavi kolonatskom, odnosno težačkom pogodbom (ili težaštinom) na području Splita i Trogira od sredine 13. pa do početka 15. stoljeća, te odnosom između pravnoga poretka i zemljišno-proizvodnih odnosa u zbilji prikazanoga na temelju sačuvanih (objavljenih i neobjavljenih) težačkih ugovora, kao i statutarних odredaba dviju komuna. Prije toga se ipak postavlja nužnim dati kratki pojmovnik korištene terminologije iz dva razloga: 1. ne koriste svi autori termine s istim značenjem te 2. tematika se ne može smatrati baš toliko „općepoznatom“ unutar historiografije da razrada termina ne bi bila potrebna. Nakon toga će se pažnja usmjeriti na analizu razmatranih težačkih ugovora i svih njihovih elemenata uklopljenih u povijesni kontekst. Radnja će potom usporediti srednjovjekovnu težaštinu u Splitu i Trogiru sa situacijom u drugim dalmatinskim komunama, kao što su: Zadar, Šibenik, Hvar, Brač, Korčula i Dubrovnik. Ukazat će se i na prostorni te vremenski kontinuitet kolonatskih i težačkih odnosa u Dalmaciji (a time i na Mediteranu), koji se može pratiti sve do sredine 20. stoljeća. Konačno, u zaključku rada izdvojit će se najvažnije misli o karakteru i specifičnostima dalmatinske težaštine.

Svi se zaključci temelje na relevantnoj sekundarnoj literaturi i primarnim izvorima. Naime, što se tiče objavljenih izvora, u radu se koriste svesci III, IV, V, VI, VIII, X, XI, XIV i XVII *Diplomatičkoga zbornika* te svezak II *Diplomatičkoga zbornika - dodaci*, svezak I *Splitskih spomenika*, svezak I i II

*Trogirskih spomenika te Registar Splitskoga kaptola.*¹ Navedene se zbirke isprava uspoređuju s normativnim odredbama dalmatinskih statuta.² Povrh toga, rad se temelji i na tek transkribiranim trogirskim težačkim ugovorima iz 1406. i 1407. godine.³ Pored izvora, rad se temelji i na historiografskoj produkciji koja je bila najintenzivnija u drugoj polovici 20. stoljeća, zajedno s presudnim doprinosima iz prve polovice 20. stoljeća. Naime, radi se ponajprije o raspravama Milorada Medinija, Gregora Čremošnika, Mije Mirkovića, Tomislava Raukara, Josipa Kolanovića, Grge Novaka, Vjeke Omašića, Ive Babića, Antuna Cvitanića, Nade Klaić, Miroslava Brandta, te u novije vrijeme studije Serđa Dokoze i Tonije Andrić.⁴ Jasno je kako je historiografska produkcija posvetila nemalu pažnju tematici zemljišnih odnosa u srednjovjekovnoj Dalmaciji, za koju se može reći da je u svojim osnovama solidno istražena, što se prvenstveno ipak odnosi na Zadar i Dubrovnik, do područje Splita i Trogira nije privuklo toliki interes. Dosadašnji stupanj istraženosti daje dobru podlogu za nova istraživanja, koja su doduše splasnula u novijoj hrvatskoj historiografiji iz, svakako, jasnih ideoloških motiva. Naime, glavni predmet interesa tipične marksističke teorije je klasa temeljena na proizvodnim odnosima, zbog čega su težački, kmetski, kolonatski i ropski zemljišni odnosi uživali veliku popularnost u historiografiji od 1945. do 1990. godine. No, bez obzira na ideološke prednosti, ne treba posebno naglašavati kako zemljišni odnosi u jednom srednjovjekovnom društvu čine temu bez koje je teško razumjeti i cjelokupni politički, društveni, kulturni i gospodarski kontekst dalmatinskih komuna, posebice onih koje su, poput Splita i Trogira, zbog oskudnoga agera prisiljene na težaštinu (intenzivno vinogradarstvo i maslinarstvo) u priobalju i na otocima.⁵

- 1 *Diplomatički zbornik kraljevstva Hrvatske, Dalmacije i Slavonije (Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae)*, sv. III (1905.), IV (1906.), V (1907.), VI (1908.), VIII (1910.), X (1912.), XI (1913.), XIV (1916.), XVII (1981.) (Zagreb: JAZU) (u nastavku: CD); *Diplomatički zbornik kraljevstva Hrvatske, Dalmacije i Slavonije – Dodaci (Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae - Supplementa)*, sv. II (Zagreb: HAZU, 2002.) (u nastavku: Supplementa, II); Tomislav RAUKAR (gl. ur.), *Splitski spomenici dio prvi, splitski bilježnički spisi. Svezak I: spisi splitskoga bilježnika Ivana pok. Čove iz Ankona od 1341. do 1344.*, Zagreb: HAZU, 2002. (u nastavku: SS); Miho BARADA (prir.), *Trogirski spomenici I. Zapisnici pisarne općine Trogirske, sv. 1.*, Zagreb: JAZU, 1948. (u nastavku: TS, I); Miho BARADA (prir.), *Trogirski spomenici I, Zapisnici pisarne općine Trogirske, sv. 2.*, Zagreb: JAZU, 1950. (u nastavku: TS, II); Mladen ANČIĆ (prir.), *Registar Splitskoga kaptola, Fontes: izvori za hrvatsku povijest*, sv. 20, br. 1, 2014., 27-230. (u nastavku: *Registar*).
- 2 Radi se o trogirskom, splitskom, zadarskom, dubrovačkom, šibenskom, hvarskom, bračkom i korčulanskom statutu. Vidi: Marin BERKET (ur.), *Statut grada Trogira*, Split: Književni krug, 1988. (u nastavku: *Trogirski statut*); Ivan STROHAL (prir.), *Statut i reformacije grada Trogira*, Zagreb: JAZU, 1915. (u nastavku: I. STROHAL); Antun CVITANIĆ (prir.), *Statut grada Splita: splitsko srednjovjekovno pravo*, Split: Književni krug, 1998. (u nastavku: *Splitski statut*); Josip KOLANOVIĆ i Mate KRIŽMAN (prir.), *Zadarski statut: sa svim reformacijama odnosno novim uredbama do godine 1563.*, Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 1997. (u nastavku: *Zadarski statut*); Ante ŠOLJIĆ, Zdravko ŠUNDRICA i Ivo VESELIĆ (prir.), *Statut grada Dubrovnika sastavljeno 1272.*, Dubrovnik: Državni arhiv u Dubrovniku, 2002. (u nastavku: *Dubrovački statut*); Slavo GRUBIŠIĆ (ur.), *Knjiga statuta, zakona i reformacija grada Šibenika*, Šibenik: Muzej grada Šibenika, 1982. (u nastavku: *Šibenski statut*); Antun CVITANIĆ (prir.), *Brački statut: bračko srednjovjekovno pravo*, Split: Književni krug, 2006. (u nastavku: *Brački statut*); Isti (prir.), *Hvarski statut*, Split: Književni krug, 1991. (u nastavku: *Hvarski statut*); Isti (prir.), *Korčulanski statut: Statut grada i otoka Korčule*, Split: Književni krug, 1995. (u nastavku: *Korčulanski statut*).
- 3 Muzej grada Trogira, sv. 17, dio drugi, fol. 1-40v (izvornici se čuvaju kod obitelji Petrić u Trogiru) (u nastavku: MGT). Signatura je preuzeta od: Fani CELIO CEGA, Istraživanja arhivske građe u muzejskim i privatnim zbirkama, *Informatica Museologica*, sv. 29, br. 3-4, 1999., 43-46.
- 4 M. MEDINI 1920: 10-91.; G. ČREMOŠNIK 1933: 15-38.; M. MIRKOVIĆ 1951: 21-54.; T. RAUKAR 1977: 81-196.; T. RAUKAR 1987: 82-85., 113-115., 402., 478-481., 519.; J. KOLANOVIĆ 1995: 75-173.; G. NOVAK 1957: 411-420.; V. OMAŠIĆ 1986: 27-116.; I. BABIĆ 1984: 75-77.; A. CVITANIĆ 1964: 43-51, 122., 124., 128., 130, 151.; N. KLAJČ 1976a: 377-415.; N. KLAJČ 1976b: 98-119.; N. KLAJČ 1971: 237-274.; M. BRANDT 1955: 177-234.; S. DOKOZA 2009: 71-100.; T. ANDRIĆ: 86-110. Za pregled ostale historiografije vidi L. ČORALIĆ 1991: 211-232.
- 5 Za hrvatsku historiografiju u socijalističkom razdoblju vidi opsežnije: B. JANKOVIĆ 2016: 14-32. i *passim*. Za navedena obilježja marksističke teorije vidi odličan primjer M. BRANDT 1955: 177-234., koji razglaba o stanovitom Gvalteriju iz Engleske, navodnom podstrekaču revolta „eksploatirane radne snage“ s crkvenih zemljišta 1383. na području Splitske

2. POJMOVI: TEŽAŠTINA, KMETSTVO, KOLONAT

Tipologija kolonata i težaštine kojom se danas koriste povjesničari vuče svoj korijen od spomenutoga Milorada Medinija (inače književnoga povjesničara, filozofa i političara) i njegove studije o težačkim i kmetским odnosima u Dalmaciji, objavljene 1920. godine. Ovaj će rad također koristiti njegovu terminologiju, koja je uz to relevantnija jer je korištena u vremenu dok je ustanova kolonata još postojala u stvarnosti. Na taj se način uspostavlja izravnija epistemološka poveznica između kolonata u prošlosti i suvremene historiografije. Dakle, zakup zemljišta ima dva temeljna oblika: težačku i kmetšku pogodbu. Težačka pogodba ili težaština podrazumijeva privatno-pravni ugovorni odnos između pravno slobodnih stranaka (vlasnika i težača), koji određuje obostrane obveze, i to prvenstveno visinu i oblik rente koju je obrađivač dužan svake godine davati vlasniku zemlje. Vlasnička struktura zemljišta u svim dalmatinskim komunama dijelila se na komunalno, crkveno i privatno vlasništvo, pri čemu se najčešće radilo o zakupu manjih parcela na kojima težač skoro pa isključivo sadi vinograd, masline i smokve, a u određenim slučajevima žitne ili neke druge međusjevere. Težaština je prvenstveno koncentrirana na užu okolicu grada i priobalje, dok u pravilu udaljeniji posjedi u distriktu počinju poprimati određene značajke kmetstva, zbog većih posjeda, pogodnijih za oranice, te utjecaja hrvatskoga političkoga prostora u zaleđu gradova. Prostor obradivih površina podijeljen je u tri tipa: 1. vrtovi (mahunarke i povrće), 2. vinogradi i maslinici te 3. oranice (pšenica, ječam, proso, leća, slanetak i bob). Ugrubo, vrtovi su bili najbliži gradu i obali, nakon čega su se pružali vinogradi i maslinici, a dublje u distriktu ili na vanjskim posjedima bile su oranice te se stoga može govoriti i o trima poljoprivrednim pojasevima. S druge strane, dalmatinsko kmetstvo ne može se izjednačiti s kmetstvom na hrvatskom prostoru jer su u potonjem slučaju kmetovi opterećeni s mnogo više obveza prema vlasniku i gospodaru zemlje, kao i to što su najčešće politički i sudski podređeni svom vlastelinu, na čijoj zemlji ipak stanuju, što nikako nije slučaj kada govorimo o komunama.⁶

U tom pogledu stavovi Antuna Cvitanića, Vjeka Omašića i Ive Kasandrića o feudalnom karakteru dalmatinskoga kolonata (time i težaštine) na području Splita čine se neodrživima, na što je već

komune, što je Brandt označio kao „izuzetno važan socijalno-revolucionarni događaj“, dočim je istaknuo i kako Gvalterijevi stavovi „nisu bili tuđi stanovništvu splitskog područja“. Stječe se dojam kako autor kroz marksistički metanarativ zapravo više govori o događajima iz vlastite neposredne prošlosti (40-e i 50-e godine 20. stoljeća). Uza sve to, zaključuje kako su „antagonizmi već za petnaest godina (1398. – op. a.) naglo i još silovitije buknuili, obuhvativši sveukupno splitsko stanovništvo u revolucionarnim događajima Markulinova ustanka“. Međutim, glavnu riječ u splitskoj pobuni iz 1398. imao je splitski nadbiskup Andrija, koji je nakon uspostave pobunjeničke vlasti uspio ishoditi velike ustupke splitskoj nadbiskupskoj i crkvenoj vlasti. Stoga teško može biti riječi o kakvom „antifeudalnom“ revoltu. O tijeku ustanka ukratko vidi G. NOVAK 1957: 210-226. Doduše Novak, polazeći od identične ideološke matrice, propast pobunjeničke vlasti u Splitu 1402. označava „pobjedom reakcionarnoga plemstva i potpunim porazom demokratskoga nastojanja u Splitu“. U svakom slučaju, Brandtova paralaela sa seljačkom pobunom u Engleskoj 1381. i naukom Johna Wyclifa predstavlja sasvim originalnu tezu, koja je zbog manjka dokumenata ipak teško dokaziva i osuđena na to da ostane intrigantna hipoteza, a priča o pobuni iz 1398. i dalje ostaje (potpuno) neistražena tema. Na to je već upozorio M. ANČIĆ 2005: 109.

6 M. MEDINI 1920: 25-46., 57-91.; T. RAUKAR 1977: 81-196; T. RAUKAR 1987: 113-115; N. KLAIĆ 1976b, 98-119; N. KLAIĆ 1976a: 377-409; N. KLAIĆ 1971: 237-273.; NOVAK 1957: 411-420.; M. MIRKOVIĆ 1951: 30-35.; G. ČREMOŠNIK 1933: 15-38.; S. DOKOŽA 2009: 72.; T. ANDRIĆ 2018: 105-110. Među najsustavnije analize kolonatskih odnosa u Dalmaciji može se svakako ubrojiti J. KOLANOVIĆ 1995: 75-173., zbog čega se podaci o zajedničkim karakteristikama (tipologija, struktura zemljišta, zemljišni tipovi i pojasevi, značajke težaštine i kmetstva, kvantitativni rezultati te usporedbe itd.) uvelike baziraju na njemu te na T. RAUKAR 1977: 81-196.

djelomično upozorila i Nada Klaić na primjeru Cvitanića.⁷ Kasandrić i Omašić su pritom kolonat i težaštinu smatrali javnopravnom, a ne privatnopravnom ustanovom, na temelju čega su i donosili zaključak o težačima kao podložnoj klasi unutar „feudalnih odnosa“. Budući da kolonat po svim mogućim pokazateljima predstavlja privatno-pravni i ugovorni odnos, nema govora o postojanju zasebne, izvana i iznutra, te normativno i praktično definirane težačke klase, već težak pravno može biti bilo tko – slobodni seljak, kmet, pučanin ili građanin. U prilog tome ide i zapažanje o tome kako je težaština otprilike do 15. stoljeća uvelike podrazumijevala usputno zanimanje i dodatnu zaradu (pogotovo raznim obrtnicima), a ne i isključivi izvor egzistencije, u što se dobrim dijelom pretvorila u kasnijem periodu. S druge pak strane, ono što je univerzalna značajka za sve dalmatinske komune je postojanje kmetstva na crkvenim (primarno samostanskim) zemljištima, što vjerojatno predstavlja najpogodniji oblik kmetstva za seljake. Uz obvezu podavanja rente, klasično vlastelinsko kmetstvo sastojalo se od nekoliko temeljnih značajki: 1. sudska i politička jurisdikcija gospodara zemlje, 2. obveza podavanja određenih „darova“ gospodaru bez obzira na standardnu rentu, 3. krupni posjedi pogodni za oranicu (žitarije), 4. kmet je morao prebivati na gospodarevoj zemlji i 5. kmet je bio dužan na tlaku ili zgon.⁸ S druge strane, dalmatinska kmetstva pogodba podrazumijeva (načelnu) pravnu slobodu seljaka, koji obrađuje veće oranice (što ne isključuje i stablaste kulture) i eventualno je vlasniku zemlje dužan određenu tlaku ili je, u nekim slučajevima, i naseljen na zemlji. Razvidne su razlike komunalnoga i vlastelinskoga kmetstva pa prema tome treba pripaziti na značajne nijanse kmetstva unutar granica komune i izvan nje.⁹

Izuzev težaštine i kmetstva, u historiografskoj terminologiji postoje još pojmovi kolonata i ropstva. Autori većinom kolonat poistovjećuju s težaštinom, pri čemu mu neki pridaju „feudalne“ elemente – izuzev Mije Mirkovića, koji izravno pod kolonat podrazumijeva kmetstvo. Može se naslutiti kako autori termin kolonat koriste nekad u širem smislu, podrazumijevajući zemljišno-proizvodne odnose općenito, ali rijetko kad s jasno razrađenim značenjima. Umjesto toga autori najčešće korištene termine uzimaju zdravo za gotovo.¹⁰ Sagledavajući karakter kolonatskih odnosa od vremena Rimskoga Carstva pa srednjega vijeka i nadalje, svakako ima najviše smisla koristiti težaštinu kao sinonim za (dalmatinski) kolonat. Pogotovo iz razloga što termin težaština

- 7 A. CVITANIĆ 1964: 43-51, 122., 124., 128., 130., 151.; V. OMAŠIĆ 1986: 108-116.; I. KASANDRIĆ 1972: 75-85.; N. KLAJIĆ 1971: 255-257. Marksistička historiografija polazi *a priori* od zaključka da su kolonatski i težački odnosi „nazadni“ i „feudalni“ oblik zemljišno-proizvodnih odnosa, koji onda posljedično služi isključivo za eksploataciju „radnih masa“. Na neprikladnost takvoga teorijskoga polazišta recentno je upozorio Ivan HRSTIĆ 2017: 513-535, posebice 516-517. (zahvaljujem autoru što mi je ustupio rad). Ističući privatno-pravni karakter kolonatskih i težačkih odnosa, koji ih odvajaju od tipičnoga srednjovjekovnoga kmetstva u zaleđu, naglasio je i da sami težači aktivno sudjeluju u tom poslu i da posjeduju određenu slobodu za samostalne inicijative (npr. opcija podzakupa nasađene loze), zbog čega teze o uvijek prisutnoj klasnoj eksploataciji ne mogu biti održive. Ipak, negativna percepcija o kolonatu nije samo svojstvena marksizmu, već i liberalnim krugovima međuratne Jugoslavije, kao što se može vidjeti na primjeru A. HRIBAR 1923: 10-12, 30-31., 32, 39. Radi se prije svega o dokumentu koji je Hribar uradio dok je bio inspektor pri Ministarstvu za agrarnu reformu tijekom 1921./1922. Dakle, negativna predodžba o kolonatu i težaštini očito je zajednička odlika modernističkih ideologija.
- 8 M. MEDINI 1920: 25-46.; T. RAUKAR 1977: 89-102.; N. KLAJIĆ 1976a: 397-398.; J. KOLANOVIĆ 1995: 102., 110., 115-118., 130-150.
- 9 M. MEDINI 1920: 28-32.; N. KLAJIĆ 1976a: 398-399.
- 10 M. MIRKOVIĆ 1951: 34. poistovjećuje kmetstvo i kolonat, dočim A. CVITANIĆ 1964: 43-51, 122., 124., 128., 130., 151.; A. CVITANIĆ 1980.; 41-53. te I. KASANDRIĆ 1972: 75-85.; V. OMAŠIĆ 1986: 108-116. kolonatu pridaju „feudalne“ elemente i/ili javnopravni status. Od većine autora koji koriste kolonat kao sinonim za težaštinu vidi primjerice: G. NOVAK 1957: 411.; M. MEDINI 1920: 34-45.; T. RAUKAR 1977: 82-90.; T. RAUKAR 1987: 113.; N. KLAJIĆ 1976a: 378-388.; N. KLAJIĆ 1976b: 102-110. Na nesustavnu terminologiju ukazala je i N. KLAJIĆ 1971: 237-257.

ipak odgovara samo „domaćim“ potrebama, zbog čega se nameće nužnim i korištenje pojma kolonat za širu historiografsku zajednicu.¹¹

Nakon što su ključni pojmovi definirani, pozornost se skreće isključivo na težaštinu, koja se dijeli na dvije vrste obrade zemlje: 1. *ad laborandum* (obradba već postojećih vinograda) te 2. *ad pastinandum* (nasađivanje i obradba vinograda).¹² Doduše, pravne formule koje opisuju na koji način i uz koje uvjete vlasnik zemljište iznajmljuje obrađivaču variraju od grada do grada. Već je Milorad Medini uočio (pravne) razlike između tzv. splitske težačke pogodbe (Split i Trogir) i ostalih gradova. On smatra kako splitska težačka pogodba svoj pravni fokus usmjerava prvenstveno na sam rad, a ne na zemljište, vlasnika ili pak obrađivača. Dakle, u tom slučaju obrađivač je isključivo najamni radnik, koji nasađivanjem loze dobiva pravo na svoj dio plodova, no, prema Mediniju, to ne znači da je on vlasnik te loze. On može svoje pravo prenijeti na nekoga ili ga, pak, prodati, ali vlasnik u pravnom smislu riječi nije. Takvom stavu suprotstavlja se kasnija historiografija, koja smatra da obrađivač zaista postaje vlasnikom nasađene loze.¹³ Kao što je spomenuto, težak je dužan vlasniku dati njegov dio u svojstvu stalne (najčešće naturalne) rente (*agriticum* ili *teraticum*), čiji iznos varira od razdoblja do razdoblja, i od grada do grada, pa je tako mogla iznositi između 2/3 i 1/5 plodova u svjetovnom kontekstu, pri čemu se razvila i podvrsta težaštine, tzv. napolica/napoličarstvo, kod koje renta uvijek iznosi 1/2 (odakle i naziv). Suprotno tomu, na samostanskim zemljištima renta je mogla iznositi čak manje od 1/10, i to primjerice u slučaju krupnih posjeda zadarskih samostana sv. Marije i sv. Krševana.¹⁴ Visina rente ovisila je ponajviše o jednom segmentu - radi li se o obrađivaču koji već ima svoje pravo na određeni dio plodova ili pak na obrađivača koji to pravo nema. Drugim riječima, težak koji je prethodno već nasadio vinograd, bio je pod manjim teretom i zadržavao je više prinosa od onoga koji je obrađivao već nasađeni vinograd, budući da je potonji ulagao manje truda.¹⁵ Uz to, renta je ovisila i o tome je li vlasnik na bilo koji način pomogao obrađivaču u nasađivanju. No takvi su slučajevi najčešće ograničeni samo na Trogir, s tek nekoliko primjera i za Split. U tom slučaju, renta koju bi obrađivač morao dati vlasniku bila bi povišena (najčešće 1/2).¹⁶

3. ANALIZA

Tematika težačke pogodbe sama po sebi nameće potrebu za kvantitativnom studijom, koja konkretno u ovom slučaju razmatra uzorak od 147 splitskih i trogirskih težačkih ugovora, pri čemu je najveći dio trogirске provenijencije (106). Na temelju navedenoga uzorka rad će analizirati sve elemente težačkoga ugovora na pravnoj (statuti) i praktičnoj (ugovori) razini. Tako su u središtu analize sljedeći elementi: obrađivač i vlasnik, vrsta težaštine (*ad pastinandum* ili *ad laborandum*), veličina

11 Takav primjer predstavlja spomenuti I. HRSTIĆ 2017: 513-535. Za izvorište kolonata i njegove srednjovjekovne manifestacije u Italiji vidi: G. LUZZATTO 1960: 71-79., 90-97., 205., 231-240., 106-107.

12 Vidi primjerice M. MEDINI 1920: 43.; S. DOKOZA 2009: 71-73.; T. ANDRIĆ 2018: 92-99.

13 M. MEDINI 1920: 44-45. Za drugačije stavove po pitanju vlasništva nad lozom vidi T. RAUKAR 1977: 196.; N. KLAJČ 1976b: 110-111. te T. ANDRIĆ 2018: 88.

14 Za primjer rente od 2/3 vidi MGT, fol 26v (3. 2. 1407.), a za rentu od 1/5 vidi SS, I, dok. 295., str. 173. (21. 4. 1342.). Za spomenute samostane vidi: N. KLAJČ 1976a: 390. Za napolicu vidi: M. MIRKOVIĆ 1951: 21-23. Za napolicu u širem kontekstu vidi G. LUZZATTO 1960: 235. Općenito za rente usp. N. KLAJČ 1976b: 108-109.; T. RAUKAR 1977: 172-176.; M. MIRKOVIĆ 1951: 33.

15 Usp. T. ANDRIĆ 2018: 95.

16 T. RAUKAR 1987: 113. Za vlasnikovu financijsku pomoć prilikom nasađivanja (*pro pastinatione*) vidi primjerice TS, I, dok. 135., str. 64. (2. 3. 1264.).

zemljišta, kulture koje se sade i obrađuju, iznos rente, vremenski rok zakupa, predviđene legalne sankcije za onoga koji prekrši odredbe ugovora te neke ostale specifičnosti. Trogirski dokumenti potječu prvenstveno iz druge polovice 13. te početka 15. stoljeća, dok splitski primarno obuhvaćaju period 14. stoljeća, uz nekolicinu dokumenata iz druge polovice 13. stoljeća.¹⁷

Prije same analize treba skrenuti pozornost na jedan dosad previđeni aspekt, a taj je da težački ugovori govore prije svega o formalnom aspektu usmenoga dogovora i posljedičnoga nasađivanja i obradbe. Naime, na temelju odredaba težačkoga ugovora nemoguće je znati što je stvarno usmeno dogovoreno, odnosno kakav je uopće bio ishod pisane isprave: je li obrađivač obrađivao po dogovoru, je li se vlasnik držao svojih obveza, je li obrađivač vlasniku dao rentu, je li vlasnik protustatutarno izbacio obrađivača sa zemlje, je li dogovor propao uslijed nekoga pljačkaškoga pohoda, je li obrađivač umro tijekom obradbe, je li došlo do kakve bolesti na nasadima, je li netko podmetnuo požar, je li možda prejaka zima smrznula nasade, radi li se možda o fiktivnom težačkom ugovoru, iza čega stoji nešto sasvim drugo? itd. itd. Kroz naredna tri trogirski primjera može se lakše orisati izneseno razmišljanje.

U prvom dokumentu riječ je o sudskom zapisu od 31. 7. 1281. godine. Gospođa Buna tuži svoga zeta Bartolomeja zato što joj nije isplatio teratik za vinograd, koji on obrađuje već osam godina. Nakon obavijenoga sudskoga postupka, suci zaključuju da se Bartolomej mora zakuniti da mu je vinograd ustupljen bez obveze isplate teratika, te da spomenuta zemlja dijelom treba pripasti njemu i njegovoj ženi nakon Bunine smrti. Može se logički pretpostaviti da se na to i zakleo i da je time

17 Iako je kvantitativna studija jedna od najčešće korištenih metoda društvene povijesti, treba odmah napomenuti kako njezine brojke prošlu zbilju podjednako otkrivaju i skrivaju, a u najgorem slučaju empirijski nedovoljno utemeljene studije mogu usmjeriti u potpuno krivom pravcu. Zbog toga, rezultati ovoga istraživanja za autora predstavljaju više nekakvu historiografsku "skicu", koja bi se mogla pretvoriti u nešto potpuniju sliku analizom nekoliko stotina ili, bolje, tisuća težačkih i kolonatskih ugovora. O istoj metodi u teoretskom smislu vidi više: P. BURKE 1993: 33-38. Vidi za Trogir: CD, III, dok. 329., str. 381-382.; CD, IV, dok. 339., str. 384-385.; CD, V, dok. 585., str. 65-66.; TS, I, dok. 53. i str. 23-24., dok. 58. i str. 26., dok. 86. i str. 39-40., dok. 135. i str. 64., dok. 62. i str. 128-129., dok. 18. i str. 137-138., dok. 22. i str. 104., dok. 46. i str. 119., dok. 22. i str. 140-141., dok. 28. i str. 143-144., dok. 30. i str. 145., dok. 31. i str. 145., dok. 68. i str. 165-166., dok. 69. i str. 166., dok. 90. i str. 178-179., dok. 91. i str. 179., dok. 127. i str. 197., dok. 29. i str. 235-236., dok. 35. i str. 238-239., dok. 37. i str. 240., dok. 38. i str. 240-241., dok. dok. 39. i str. 241., dok. 40. i str. 241., dok. 44. i str. 242., dok. 52. i str. 247-248., dok. 79. i str. 260., dok. 83. i str. 262., dok. 11. i str. 275., dok. 29. i str. 283., dok. 54. i str. 298., dok. 72. i str. 310., dok. 217. i str. 382., dok. 265. i str. 407., dok. 266. i str. 407-408., dok. 274. i str. 411-412., dok. 276. i str. 413., dok. 290. i str. 420., dok. 291. i str. 420-421., dok. 337. i str. 443., dok. 346. i str. 447-448., dok. 350. i str. 449-450., dok. 351. i str. 459-460., dok. 371. i str. 459-460., dok. 385. i str. 467-468., dok. 391. i str. 470., dok. 393. i str. 471-472., dok. 425. i str. 488-489.; TS, II, dok. 3. i str. 2., dok. 48. i str. 22-23., dok. 75. i str. 35., dok. 76. i str. 35., dok. 78. i str. 36., dok. 79. i str. 37., dok. 80. i str. 37-38., dok. 81. i str. 38., dok. 106. i str. 49., dok. 112. i str. 51., dok. 119. i str. 55., dok. 134. i str. 61-62., dok. 143. i str. 66-67., dok. 183. i str. 84-85., dok. 203. i str. 94., dok. 216. i str. 100., dok. 69. i str. 157., dok. 101. i str. 172., dok. 3. i str. 177-178., dok. 34. i str. 192-193., dok. 109. i str. 216-217., dok. 114. i str. 218., dok. 115. i str. 218-219., dok. 145. i str. 228., dok. 146. i str. 228., dok. 152. i str. 229-230., dok. 176. i str. 239., dok. 7. i str. 269-270., dok. 11. i str. 272., dok. 44. i str. 284-285., dok. 53. i str. 288., dok. 16. i str. 317., dok. 17. i str. 317., dok. 18. i str. 318., dok. 20. i str. 318-319., dok. 26. i str. 322.; *Supplementa*, II, dok. 96. i str. 165.; CD, VIII, dok. 283. i str. 343-344.; MGT, fol. 1, 2, 8, 8v, 9, 10v, 12v, 15, 15v, 16v, 17v, 17v-18, 22v, 24v, 26v, 30v, 34v-35 i 40. Vidi za Split: CD, V, dok. 861. i str. 378-379., dok. 33. i str. 582-583.; CD, VI, dok. 4. i str. 3-4., dok. 7. i str. 5-6., dok. 228. i str. 269-270., dok. 489. i str. 579.; CD, X, dok. 302. i str. 416-417.; SS, I, dok. 10. i str. 6., dok. 19. i str. 11-12., dok. 40. i str. 24-25., dok. 85. i str. 50., dok. 95. i str. 55-56., dok. 98. i str. 57., dok. 100. i str. 58., dok. 202. i str. 115., dok. 203. i str. 116., dok. 255. i str. 146-147., dok. 267. i str. 153., dok. 286. i str. 165., dok. 295. i str. 173., dok. 306. i str. 182-183., dok. 316. i str. 188., dok. 327. i str. 195., dok. 364. i str. 219-220., dok. 366. i str. 221., dok. 374. i str. 225., dok. 375. i str. 225-226., dok. 465. i str. 278., dok. 485. i str. 289-290., dok. 525. i str. 316., dok. 530. i str. 319., dok. 558. i str. 336-337.; CD, XI, dok. 163. i str. 214., dok. 164. i str. 215., dok. 259. i str. 346., dok. 260. i str. 347., dok. 261. i str. 349. dok. 263. i str. 351., dok. 262. i str. 350-351. te dok. 264. i str. 352. *Registar*, dok. 58c i str. 210.

zapravo obrađivač dobio pravni spor s vlasnicom zemlje.¹⁸ U drugom primjeru također se radi o sudskome zapisu, od 24. 8. 1285. godine, u kojemu je stanoviti Desislav optužen po inkvizicijskome postupku da je zapalio vatru koja je prešla i na tuđe posjede, uništavajući smokve, masline i druga stabla. Osuđen je na isplaćivanje odštete u iznosu od 25 malih libara općini, a ako svotu ne isplati u roku od 8 dana prijeti mu kazna odsijecanja desne ruke.¹⁹ U zadnjem primjeru riječ je o zamjeni zemljišta između ser Donata de Casotis i klerika Marina Ivanova, ujedno i trogirskoga kancelara od 22. 4. 1407. godine. Dispozicija dokumenta nije u ovom slučaju toliko bitna, koliko je zapis na margini od 16. 12. 1454. godine koji potvrđuje da je isprava javno potvrđena.²⁰ Teško je, ili nemoguće, saznati što zapravo stoji iza ovih triju primjera: zašto Buna tuži zeta težaka, je li Desislav namjerno htio zapaliti zemljišta ili mu se vatra samo otela kontroli te kako je moguće da tek nakon više od 47 godina neka isprava postane javna? Navedeni primjeri ukazuju na često previdene aspekte težačkoga ugovora, odnosno društvene zbilje kao takve, što također treba imati na umu. Prema tome, može se reći kako i sami ugovori više govore o svojevrsnom normativnom aspektu.

Upravo je i normativna razina težaštine ono čega se rad sada dotiče, tj. konkretno statutarnih odredaba Splita i Trogira. Oba statuta reguliraju težačke odnose, i to uglavnom na sličan način, pri čemu su splitske odredbe nešto detaljnije. Trogirski statut propisuje kako je težak (*laborator* ili *zaporator*), koji obrađuje vinograd uz rentu od ½ ili 1/3 plodova, dužan sredinom ožujka obrezati lozu i jednom je okopati, potom u travnju drugi put okopati te do Vidovdana i treći put okopati. Ako tako ne postupi, izgubit će svoj dio plodova za tekuću godinu, i uz to će morati vlasniku isplatiti za svako vreteno kaznu od 10 malih mletačkih solida. Slično je stanje i kod splitskoga statuta, samo što on predviđa nešto veću kaznu za obrađivačev nerad (2 libre komuni, a 2 vlasniku zemlje). Pored toga, obrađivač je dužan posaditi i 6 sadnica masline na svako vreteno pod prijatnom kazne od 5 solida. Posebno se navodi da isto vrijedi i u slučaju ako obrađivač prihvaća već nasađeni vinograd, dok u trogirskom statutu nema te razlike između *ad pastinandum* i *ad laborandum*. Trogirski statut, pak, propisuje (reformacija iz 1335. godine) da obrađivači trebaju posaditi najmanje 5 sadnica masline. Potonji navodi i kako je obrađivač dužan dobiti za svaki dan rada 2 mala solida, ali ne i više. Vlasnik zemlje mora mu osigurati vino, kruh i bob, i ne smije mu dopustiti da pije u gradu. Takve odredbe u splitskom statutu začudo nema. Zatim u reformaciji iz 1375. godine, trogirski statut određuje vrijeme za žetvu (od 1. lipnja do 1. kolovoza) i vrijeme za jematvu (od 1. rujna do 1. listopada). Može se pretpostaviti da je i u Splitu bilo slično određeno, odnosno da je žetva počinjala 1. srpnja, a jematva 1. kolovoza, na temelju krajnjega roka u kojemu netko može pokrenuti parnicu oko vlasništva nad oranicom ili vinogradom u Splitu. Prema trogirskoj reformaciji iz 1396. određeno je da renta ne smije biti manja od 1/3 plodova, a 1397. godine odlučeno je i da trogirski težaci ne smiju obrađivati posjede stranaca koji nisu podvrgnuti trogirskoj svjetovnoj vlasti. Ostale odredbe uglavnom predviđaju novčane kazne za nedozvoljene radnje u težaštini, što podrazumijeva pomicanje granice i obrađivanje tuđega vlasništva, nerad, težakovo prijevremeno napuštanje ili, pak, vlasnikovo otkazivanje ugovora, paljetkovanje itd. U splitskom statutu još stoji i odredba o pravu prvokupa loze

18 TS, III, dok. 18., str. 127-128.,

19 TS, II, dok. 5., str. 247. Prema kasnijoj redakciji trogirskoga statuta iz 1322. godine onaj koji podmetne vatru na polju dužan je platiti kaznu u iznosu od 5 malih libara, a ako ne bude mogao platiti ostavlja se upravitelju grada da sam procijeni valjanu kaznu. Vidi: *Trogirski statut*, 79. S druge je strane splitski statut mnogo stroži s novčanim kaznama. Predviđena je kazna za podmetanje požara na vinogradu 50 libara, na oranici 100 libara te u kući 300 libara. Vidi: *Splitski statut*, 635.

20 MGT, fol. 36v-37.

koje imaju braća ili sestre, koji dijele obrađivanu vinovu lozu. Ukoliko članovi obitelji ne žele kupiti ponuđenu lozu, obrađivač je treba ponuditi vlasniku. U slučaju da ni on ne želi kupiti lozu, tada je težak slobodan prodati je kome želi.²¹

Na sličan način i statuti ostalih komuna reguliraju težačke odnose, pri čemu se očituju određene razlike u pravnim shvaćanjima težačkih obveza i prava, nastale uslijed drugačijih pravnih utjecaja, kao i različitih društvenih i političkih okolnosti. Zadarski statut, a vrlo slično i šibenski, polazi od rimske pravne ustanove emfiteuze (*emphyteusis*), koja podrazumijeva težačko nasljedno pravo na određeni udio plodova, ali to pravo nakon 3 godine nerada može potpuno izgubiti. Isto tako svoje pravo može i prodati. Zadarski statut predviđa i sadnju maslina i 4 dudova stabla na površinama većima od 4 gonjaja (1 zadarski gonjaj = cca 2300 m²), i to manje rigorozno od splitskoga i trogirskoga statuta jer težak nije na to dužan ukoliko se vlasnik s tim ne složi. Zatim se propisuje i kako nitko ne smije davati u zakup za rentu manju od ¼, što upućuje na to da su rente u Zadru bile manje nego li one u Splitu i Trogiru zbog većega zemljišnoga fonda. U svim statutima opisan je identičan ili jako sličan postupak obrađivanja tijekom godine, uvijek se radi o razdoblju od sredine ožujka pa do kraja lipnja (Vidovdan ili sv. Petar i Pavao). Sve su ostale odredbe manje - više slične pa ih nema potrebe posebno navoditi.²²

S druge strane, analizom razmatranih težačkih ugovora došlo se do sljedećih zaključaka. Polazeći od Trogira, redom se iznose izračuni za svaki razmatrani element. Tako se za 69 od 96 slučajeva može utemeljeno tvrditi da se radi o plemstvu i zemljoposjedničkoj eliti. Samo je u jednom slučaju (prividno) posvjedočen netko tko nije plemić kao vlasnik, a to je primjer Ivana Mersize de burgo Tragurii, koji vinograd daje na obradbu Korčulaninu Gerdoziju Radičeviću uz rentu od 1/3. Ipak, Gerdozije je dužan platiti i teratik od 1/3 (nenavedenome) vlasniku zemlje, što znači da se radi o podzakupu te ni ovaj primjer ne upućuje na neplemićko zemljišno vlasništvo. Lako je moguće da se i u ostalih 37 slučajeva većinom radi o pripadnicima društvene i političke elite ili već pripadnicima plemstva u staleškom smislu, no autor ih ipak ne želi izravno kategorizirati bez konkretnoga dokaza. U svakom slučaju, za njih 69 od 96 slučajeva može se zaključiti kako je riječ o plemićkom zemljištu. U preostalih 10 slučajeva radi se o crkvenom zemljištu. Konkretno se radi o posjedima Trogirskoga kaptola (3), crkve sv. Marije (1), crkve sv. Zaharije (2), benediktinskom samostanu sv. Ivana Krstitelja (1), ženskom benediktinskom

21 Latinski tekst statuta za izvornu terminologiju vidi: I. STROHAL 1915: 79-80. Medini je već primijetio kako trogirski statut ne radi distinkciju između *ad laborandum* od *ad pastinandum*. Vidi: M. MEDINI 1920: 37. Opisane statutarne odredbe vidi u: *Trogirski statut*, 101-102., 173-174., 232-234. i *Splitski statut*, 553., 565-567., 571-573. Veći iznosi novčanih kazni u Splitu vjerojatno svjedoče i o razvijenijoj novčanoj privredi. Za sve odredbe koje se tiču težaštine vidi: *Trogirski statut*, 22., 46-47., 74., 83-84., 99-104., 141-143., 149., 151., 154., 173-174., 175-176., 223-224., 232-233., 234. i *Splitski statut*, 553., 565-567., 571-573., 681., 695-697., 801., 813-815., 857., 861., 891., 899-901. Veličina trogirskoga vretena iznosila je 773,66 m², a splitskoga 853,13 m². Vidi u: V. OMAŠIĆ 1986: 405.

22 Vidi: *Zadarski statut*, 325-327.; *Šibenski statut*, 149-150. Za sve odredbe koje se tiču zadarske težaštine vidi: *Zadarski statut*, 325-327., 327-329., 331., 333., 485., 410-415., 487., 491., 461., 563., 565., 593., 601. Za sve odredbe koje se tiču šibenske težaštine vidi: *Šibenski statut*, 109-110., 112-113., 122., 144-146., 148-150., 184., 192., 199., 201., 206-209., 226., 237., 247-248., 251., 267., 306., 307-308., 317. Za sve odredbe koje se tiču dubrovačke težaštine vidi: *Dubrovački statut*, 307., 309., 311. 313., 331., 333., 429. Za sve odredbe koje se tiču bračke težaštine vidi: *Brački statut*, 201., 203-204., 260-262., 265., 273., 272., 290-291., 337., 339., 373., 379., 389-391., 395. Za sve odredbe koje se tiču hvarske težaštine vidi: *Hvarski statut*, 115-118. Za sve odredbe koje se tiču korčulanske težaštine vidi: *Korčulanski statut*, 105., 134-135., 140., 144-145., 183., 184., 185., 191., 218-219., 242. Jedino se može izdvojiti kao zanimljivost podatak da hvarski i dubrovački statut posvećuju najmanje pisanih stranica zemljišno-proizvodnim odnosima za razliku od ostalih. Detaljnije o svemu vidi u postojećoj literaturi. Usp.: T. RAUKAR 1977: 89-95.; M. MEDINI 1920: 34-45.; T. RAUKAR 1987: 113.; N. KLAJČ 1976a: 386-387. Nešto o emfiteuzi u Italiji vidi u: G. LUZZATTO 1960: 235.

samostanu sv. Nikole (1), crkvi sv. Vitala (2), i crkvi sv. Jurja koju zastupa (tj. župnika Marinela od Raba) ser Bufalo sin Dujma (1). Dakle, jasno je da je najveći dio zemljišnoga fonda bio u rukama komunalnoga plemstva i crkvenih ustanova, a za potonji se aspekt to lako može i pretpostaviti usprkos malom broju ugovora.²³ U najvećem broju slučajeva radilo se o nasađivanju vinograda (*ad pastinandum/pastenandum/plantandum/cultandum*– 68), a u nešto manjem omjeru o običnom obrađivanju (*ad laborandum*– 32), dok je u 5 primjera bila riječ o obradi vrtova (*facereortum*). Najčešća naturalna renta iznosila je ½ plodova (59), potom 1/3 (13), ¼ (6), 1/5 (2) i 3/5 (1). Međutim, u 14 slučajeva u pitanju je bilo više različitih renti ili podavanja (najčešće uobičajena renta „poslodavcu“ i zaseban teratik/agratik vlasniku zemlje), unutar čega su navedene rente od ½ (10), 1/3 (2), 2/4 (1) i 2/3 (1). U 4 primjera plaća se novcem, odnosno godišnje 3 libre, 25 solida, 10 libara (doduše upitno) te 5 libara za prvu godinu pa kasnije 35 libara.²⁴ Pored toga, u jednom primjeru navodi se renta od 1/3 dok težak ne dobije novac, nakon čega mu se renta povisuje na ½. Za preostalih šest slučajeva ne može se odrediti renta. Dakle, rente su najčešće iznosile ½ ili 1/3, a samo u manjim slučajevima više ili manje od prosjeka. Često su ih težaci donosili sami vlasniku zemlje, pomoću magarca ili broda. Zasebno gledano, rente u iznosu od ½ prevladavaju kod pogodbne *ad laborandum*. Drugim riječima, rente u prosjeku iznose više pri

23 Preciznije radi se o sljedećim plemićkim posjednicima (navodi se ime, godina te broj ugovora): Nikola Kačić iz 1233. (1), Grgur sin kneza Ilije iz 1249. (1), Dujam de Cega iz 1257. (1), gospođa Stana žena pok. Filipa Matejeva iz 1264. (1), gospođa Desa i Cernota Amblazijev iz 1264. (1), Nikola Kažotov iz 1264. (1), Petroš de Cega iz 1270. i 1271. (2), (sada konzul) Nikola Kažotov iz 1270. (1), gospodin Luka Petrov iz 1271. (1), Marin Matejev iz 1271. (2), gospođa Stana pok. Crissi iz 1271. (2), (sada gospodin) Dujam de Cega iz 1271. (1), gospodin Luka sin Petra Lukinoga iz 1271. (2), Bertan Marina Ruge iz 1271. (7), gospođa Goja žena pok. Nikole Kolende iz 1271. (1), Marin Clarioli iz 1271. (1), Jakov Tutilin iz 1272. (1), Desa Nikole Kalende iz 1272. (1), Cerna Cherinne iz 1272. (1), Julla Plusi iz 1272. (1), gospodin knez Marin Amblažev iz 1272. (1), gospodin Luka Matejev iz 1272. (2), Jakov Couarolus iz 1273. (1), Stjepan Marina Ruge iz 1273. (1), Toma sin gospodina Čannicha Kažota iz 1273. (1), gospodin Nikola Kažot iz 1274. (1), Luka Dujma Ursijeva iz 1274. (1), gospodin Jakov Petrov iz 1274. (3), Goja žena pok. Nikole Kalende (1), gospodin Valentin Petrov iz 1275. (1), Desa Andrijin iz 1288. (1), Marin Andrijin iz 1292. (1), gospodin Luka Matejev iz 1293. (3), gospođa Marislava žena pok. Cerne *Qualocti* iz 1293. (1), ser Blaž sin gospodina Luke Vitturi iz 1406. (1), ser Bufalo Dujmov iz 1406. (1), Bivc Grgurov iz 1406. (1), gospođa Katarine žena pok. Kažota *de Casoctis* iz 1406. (1), ser Andrija *Zige* (1), ser Toma Markov iz 1406. (1), ser Andrija *Zige* iz 1406. (1), Desa žena pokojnoga Vide Duych iz 1406. (1), ser Nikola Petra Dujmova *de Zegisiz* 1406. (1), Ivan Dujmade *Zegis* iz 1406. (1), Kristofor Stipanov *Grezulic de Tragurio* iz 1407. (1), gospodin Blaško Andrije Marinova iz 1407. (1), ser Blaž gospodina Luke Vitturi u ime istoga Luke iz 1407. (1), Ser Zune Ludovikov *de Zegis* iz 1407. (1), ser Andrija Nikole Damjanova iz 1407. (1), Ivan Ursijev iz 1407. (1). Više je nego upadljiva rupa između 1293. i 1406. godine, no takvo je stanje s (pretežito objavljenom) izvornim materijalom. Popunjavanje rupe zahtijevalo bi jedan opsežniji zahvat na neobjavljenoj trogirskoj građi iz 14. stoljeća, no to je već za neku drugu priliku. Isto tako treba zamijetiti da su isprave 15. stoljeća mnogo zahvalnije za ovakva istraživanja jer su detaljnija i najčešće navode titulu i plemićki rod (ako je dotični plemić) ili zanimanje i geografsko podrijetlo (ako se radi o pučaninu). Pa se tako među potonjima navode sljedeća zanimanja: vrtlar (5), mesar (1) i kovač (1), kao i geografska podrijetla: Imota (1), Korčula (2), selo Radošić (1), selo Kljukača (*Cluace* - 2), selo Baba (1) i trogirski *habitoires* (2). Za opsežnije podatke o trogirskom plemstvu vidi: Mladen ANDREIS, *Trogirskog plemstvo do kraja prve asutrijske uprave u Dalmaciji (1805.)*, 41-51., 117-280. Pregled korištenih toponima: Resnik (*Resinicum/Restenić/Restinic* – 4), Ostrog (*Ostroch* – 4), Podmorje (*Podmorie*– 16), Lukovine (*Loccouin/Lucouin*– 3), Špiljan (*Spillanum/ sancta Maria de Spillani*– 5), Rječica (*Recicça/Recec* – 2), Muline ? (*Mole* – 2), Pokrovnik (*Pocroviniche*– 7), Bijači (*Biacy*) (3), crkva sv. Marte kod Bijača (*ad sanctam Martam* – 1), ad murum (1), *Cabica/labica/Sabeča* (4), in *Montisi* (1), Bile (*ad Bele* – 2), Kremendolac ? (*Cerlendolac*– 1), Baba (*ad Babam*– 2), *iuxta Placticam* (1), *ad Paludum* (1), *ad Laurum* (2), Krtine (*ad Chertinu* – 2), *Pila* (1), *ad Septenichi* (2), *ad Lullo*(1), *Alitermini*(1), Budožići (*Budesich* – 1), Balančane (*Balenčanum*– 2), *Čardanich*(1), *Cray*(1), *Divulje* (*Diuglie/Devolie* – 6), *Brechy* (1), *Reginich* (1), Koromača (*ad Coromacena* – 1), *ad Aram* (1), Domanjščine ? (*ad Domaschinum*– 1), *ad Scheruoipolgie*(2), Kljukača (*ad Cluace*– 1), Stombrata (*Stomratta* – 1), Slani Potok (*Potoch* – 1), *ad Cheresin* (1), *ad Lepin* (1), *ad Combiate* (1), *Spinut* (1), *ad Randinum* (1) i *subter Mudongiam* (1). Imati na umu da se u nekim slučajevima spominje više toponima odjednom, zbog čega premašuju ukupan broj dokumenata (tj. 106). Geografski prikaz splitskoga i trogirskoga kopnenoga distrikta (13. – 15. stoljeće) vidi u: V. OMAŠIĆ 1986: 417. i I. BABIĆ 1984: 71-74.

24 Za pitanje novčane rente usp. T. ANDRIĆ 2018: 98.

pogodbi *ad laborandum*, nego li za *ad pastinandum*. Prema tome, normativno predviđene rente i one u ugovorima uvelike se preklapaju pa se može reći kako dominira tzv. napoličarski odnos.²⁵ Što se tiče veličine zemljišta, u prosjeku se radilo o parcelama s veličinom između 5 i 15 vretena (32), nakon čega slijede one ispod 5 vretena (9), te one iznad 15 vretena (7). Veličina je varirala od 1 do 24 vretena, što u osnovi predstavlja manje parcele pogodne upravo za intenzivno vinogradarstvo i maslinarstvo u obliku težaštine. Polazeći i od toga da je manji ager karakteristika Splita i pogotovo Trogira, jasno je da nije moglo doći do pravoga razvoja krupnih posjeda, već se težaština pokazala kao praktički jedina i prirodna opcija. U najvećem broju slučajeva radilo se o svjetovnim vlasnicima (42), a u puno manjem od crkvenim posjednicima (6). Kod preostalih 56 primjera veličina zemljišta nije precizirana, kao što većinom nisu uneseni konkretni vremenski rokovi za rad na vinogradu. Tako se može govoriti o 54 slučaja zajedno s dodatnih 12 za koje se rok nagađa, budući da su kod njih ipak navedene veličine zemljišta, i uzimajući pretpostavku da se, kako je i dokumentirano, nameće obveza obrađivanja dvaju vretena godišnje. U tom pogledu dominiraju kratkotrajni rokovi, do 5 godina (40), potom srednjoročni od 5 do 10 godina (17) te rokovi iznad 10 godina (9), dok se za njih 39 jednostavno ne zna. Dakle, u najvećem broju slučajeva radi se o kraćim rokovima, no u slučajevima u kojima rok nije eksplicitan, najčešća je klauzula „dok loza bude rađala“ (*donec vites erunt bone* ili *donec vites durabunt*). Kao i na primjeru svih ostalih dalmatinskih komuna, primarne kulture u kontekstu splitske i trogirске težaštine svakako su vinova loza, masline, smokve te ostali plodovi (mahune, bob, jabuke, žitarice itd.). Budući da se radi o pravnom ugovoru, za očekivati je da on sadrži i specifične legalne klauzule, odnosno predviđen iznos (novčane) kazne. Općenito manje-više svi dokumenti sadrže odredbe u kojima se pozivaju na komunalne običaje (*secundum bonam consuetudinem Tragurii*), kako se obvezuju na vlastita dobra da će se ugovora i pridržavati (*sub obligatione suorum bonorum*), da ugovor ne vrijedi samo u slučaju rata, gladi i bolesti (*propter guerram, famem uel infirmitatem*) te da se plaća određena kazna za prekršitelje (početkom 15. stoljeća varirale od 5 velikih solida do 50 libara u Trogiru), pri čemu se notar najčešće samo referirao na kapitulat/statut (*secundum formam capituli Traguriensis*). Trogirski dokumenti iz druge polovice 13. stoljeća ne sadrže nikakve kazne, već se one s vremenom ubacuju, istovremeno kako se notarski zanat, a zajedno s njim i cjelokupno društvo, usložnjavao. Isti dokumenti (konkretno između 1264. i 1293. godine) navode i novčane svote koje su vlasnici isplaćivali težačima za nasadivanje (*pro pastinatione*), zbog čega im rente onda nisu mogle biti manje od ½. Novčani iznosi po vretenu iznosili su 25 solida (12), 23 solida (2), 20 solida (2), 30 solida (2), 35 solida (1) i 40 solida (2) za trogirске težake.²⁶

Stanje u Trogiru poprima širu dimenziju preko usporedbe sa Splitom. Budući da se radi o puno manjem broju dokumenata (41), potrebna je dodatna opreznost sa zaključcima. Za razliku od trogirskih dokumenata, ovdje je brojka crkvenih ugovora nešto veća (17), iako je i dalje više svjetovnih (24). Za 14 dokumenata može se zaključiti kako se vjerojatno radi o plemstvu, dok se kod njih 5 to može samo nagađati, a za posljednjih 5 dokumenata jasno je da se radi o pučanima. Što se tiče crkvenih i religioznih institucija, predvodi Splitska nadbiskupija (8), ženski benediktinski samostan sv. Benedikta (5), crkva sv. Teodora (1), crkva sv. Feliksa (1), bratovština sv. Duha (1) i Kaptol (1).²⁷ Slično

25 Usp. M. MIRKOVIĆ 1951: 21-23.

26 Usp. ponovno: M. MIRKOVIĆ 1951: 23-39. Za razvoj notarske forme težačkoga ugovora vidi: N. KLAJČIĆ 1976a: 391.

27 Plemički posjednici: Dujam Kazarić iz 1266. (1), Dobrol Junijev iz 1338. (1), Srića ser Lukara iz 1341. (1), Maroje Grahor iz 1341. (1), Stjepan Mihe Dobra iz 1341. (1), Krestul Teodozije iz 1341. (2), Grubul Teodozije iz 1341. (1), Kamurcije Franjin iz 1342. (1), Petrača Petrov iz 1342. (1), Martin Marinov iz 1342. (1), Andrija Marka Trepentinija iz 1342. (1), Dujam Ivana Vučine iz 1343. (2), Lovro Nikolin iz 1343. (1), Dragan Ivanov iz 1344. (1), Stjepan Cindrov iz 1344. (1),

kao i u Trogiru, splitske pogodbe *ad laborandum* također su predominantno ugovorene na rentu od $\frac{1}{2}$ prinosa. Prethodno se kod Trogira preskočilo pitanje manjih renti pri crkvenim ustanovama zbog nedovoljnog broja dokumenata, no ako ih se sagleda zajedno sa splitskim može se dati legitimniji zaključak. Sljedeće su rente zastupljene u Splitu: $\frac{1}{4}$ (9), $\frac{1}{2}$ (3), $\frac{2}{5}$ (1), $\frac{1}{5}$ (1) $\frac{3}{5}$ (1), $\frac{1}{3}$ (1), $\frac{2}{3}$ (1) te slučaj gdje samostan sv. Benedikta od svojih kmetova traži cijeli prirod od vinograda, što ipak predstavlja zaseban primjer. S druge se strane, u Trogiru govori o župnom (7), samostanskom (2) i kaptolskom posjedu (1) čije su rente ovakve: $\frac{1}{2}$ (4), $\frac{1}{3}$ (1), $\frac{1}{4}$ (2) i $\frac{1}{5}$ (2), dok se u dva slučaja traži novčani iznos, a za jedan dokument se ne zna. Na temelju iznesenoga (i zbrojenoga) može se reći kako su načelno rente doista manje u crkvenom kontekstu, no potrebna su ipak podrobnija istraživanja radi objašnjavanja te potečne teze.²⁸ Treba i naglasiti kako su sve navedene nadbiskupske parcele smještene u Postirama na Braču. Sveobuhvatno gledano u Splitu, kao i u Trogiru, najveći je broj ugovora na rentu od $\frac{1}{2}$ (19), dok je ostatak na $\frac{1}{4}$ (10), $\frac{1}{3}$ (4), $\frac{2}{3}$ (3), $\frac{1}{5}$ (1), $\frac{2}{5}$ (1) i $\frac{3}{5}$ (1). Nadalje, broj ugovora na *ad pastinandum* (24) nešto je veći od ugovora na *ad laborandum* (18), što očituje sličnosti s Trogikom. Nažalost, samo se kod 12 ugovora može naći podatak o veličini zemljišta, no podaci svejedno mogu biti ukazujući. Naime, najprisutnije su parcele „srednje“ veličine, između 5 i 15 vretena (7), koje slijede parcele od 1 do 5 vretena (3) i one veće od 15 vretena (2). Uzimajući u obzir veoma bitnu komponentu kako je splitsko vreteno veće od trogirskoga i to da je Split posjedovao veći ager, zemljišni razmjeri u praksi jasno upućuju na to da je prosječna veličina posjeda u Splitu veća od one u Trogiru, koji je teritorijalno manja komuna.²⁹ Sličnost s Trogikom uočljiva je i na primjeru vremenskoga roka ugovora, u okviru čega je zabilježen najveći broj ugovora duljine do 5 godina (12), zatim od 5 do 10 godina (9), dok je samo jedan iznad 10 godina. Isto tako, kao i u Trogiru te na Mediteranu u cjelini, glavne kulture su vinova loza, masline i smokve uz dodatne plodove žita, boba itd. S druge strane, nema potrebe ponavljati opće pravne klauzule jer su one manje-više tipične za sve gradove. Jedino valja spomenuti jednu jedinu zabilježenu novčanu kaznu od 10 libara. Na primjeru Splita pokazuje se i to da vlasnikovo financiranje težakova nasađivanja nije samo prisutno u Trogiru, već je ono dokumentirano i na trima splitskim primjerima iz 1266. (1) i 1344. godine (2), u kojima vlasnici potpomažu s 40 solida (2) i 5 libara (1).³⁰

Nakon svega iznesenoga, jasno je da Split i Trogir sadrže mnogo zajedničkih točaka po pitanju zemljišno-proizvodnih odnosa, pri čemu se razlike očituju više kao nijanse. Izuzev zaključaka koji korespondiraju s općepoznatim stvarima (statutarne podudarnosti; veći broj nasađivanja od

Grgur Ivana Vitalova iz 1344. (1), Matej Bujanje iz 1344. (1). Nešto više o splitskom plemstvu vidi u G. NOVAK 1957: 260-262. i 287-293. te M. BRANDT 1955: 196-203. Pregled korištenih toponima: Dilat (*Dilatam/ad Ilatum* – 5), Soline (*ad Salinas*–2), *supra scallellas* (1), *in Pansano* (1), Brač: *in portu Postire/in Posterna* (7), *ad Chillam* (1), Babindub (*ad Babindub*–2), *Liubichine* (1), *ad Brus* (1), *ad Sestrige* (1), *ad Chitosech* (2), *ad Ragaçe* (1), *ad Gladaniçum* (1), Trstenik ? (*ad Tristanicum*– 2), Stinica (*post Stiniçiam/supra Stiniçam*– 1), *ad Pilactum/Pilatam* (2), Bilaj (*ad Bilay*– 1), *ad Mergnanum* (1), *ad Chermanum* (1), *ad Petram Magmam* (1), *sub Visocho/ad Visochum* (2), *ad Turigellam* (1), Brda (*ad Berde* – 1), *ad Rauanige* (1), *ad Beneuige* (1), *ad Bernicum* (1), *ad Petram Bestranam* (1). Isto kao i za Trogir, u nekim slučajevima javlja se više toponima odjednom. I na primjeru Trogira i Splita uočljiva je dominacija raštrkanih posjeda, što odgovara širem kontekstu: J. KULISCHER 1957: 66 i *passim*. Sličnu zemljišnu raštrkanost u Šibeniku i u ostalim komunama istaknuo je primjerice J. KOLANOVIĆ 1995: 155.

28 Za manje rente na crkvenom posjedu vidi N. KLAIĆ 1976a: 390. i N. KLAIĆ 1976b: 107-108.

29 O posjedima splitske i trogirске komune vidi detaljnije: V. OMAŠIĆ 1986: 13-108. Bez obzira na usporedbu s Trogikom, splitski je ager svakako bio uzak. Isto tako, Tonija Andrić ističe kako su u Splitu, u periodu od 1428. do 1475. godine, prednjačili vinogradi s veličinom od oko 10 vretena, što se poklapa s trogirskim i splitskim ugovorima iz ranijega razdoblja. Vidi: T. ANDRIĆ, 2018: 86., 91.

30 U historiografiji se uglavnom smatra da je to trogirski specifikum: N. KLAIĆ 1976b: 107. i M. MIRKOVIĆ 1951: 35.

običnoga obrađivanja; dominacija plemićkog i crkvenog posjeda; sadnja vinove loze, masline, smokve itd., te transport morem ili magarcem; manji ager; prosječne rente između $\frac{1}{2}$ i $\frac{1}{4}$ itd.) naglašavaju se zaključci koji svjedoče o prirodno-geografskim čimbenicima kao temeljnom strukturnom razlogu nastanka i razvojatežaštine u Trogiru i Splitu. Uz to se nadovezuje teritorijalna skučenost, koja je posljedično uvjetovala u prosjeku manje zemljišne parcele za intenzivno vinogradarstvo i maslinarstvo te kraće vremenske rokove. Prirodno-geografski čimbenici jednostavno su uvjetovali gospodarski razvoj, odnosno usmjerenost prema priobalnom ageru, otocima i moru (trgovina vinom). Situacija, pak, u drugim komunama uglavnom je vrlo slična, posebice na otocima. Ipak, u otočnim komunama veliki dio zemljišnoga fonda leži u rukama komunalne vlasti, što je posebice izraženo na primjeru Hvara gdje je komuna raspolagala s otprilike $\frac{2}{3}$ sveukupnoga zemljišta. Ostatak je standardno bio u posjedu Crkve, plemstva i privatnika. Komuna je davala svoja zemljišta u zakup posebnim komunalnim aktom (*gratia*), u pravilu pod rentom od $\frac{1}{6}$ prinosa, zbog čega se tu zaista onda i radilo o svojevrsnoj javno-pravnoj ustanovi. Bračka komuna, pak, imala je dobre odnose s Trogirom, dok je zakratko u 13. stoljeću Split i zagospodario Bračom, a o njihovoj povezanosti svjedoče i posjedi Splitske nadbiskupije na Braču.³¹ Međutim, budući da se zapravo nisu sačuvala konkretna povijesna svjedočanstva o Braču i Hvaru u srednjem vijeku, valja napraviti osvrt na Korčulu. Naime, ono po čemu se Korčula posebno ističe (a vjerojatno to vrijedi i za druge otočne komune) je nepostojanje klasičnih kmetskih odnosa, koji se nisu mogli razviti jer otok nije imao izravnoga doticaja s hrvatskim političkom prostorom. Izuzev toga, na Korčuli nema dugoročnih ugovora, tj. obrađivač nije mogao steći pravo na lozu nakon nasađivanja, već su obrađivač i vlasnik dijelili zemlju napola nakon zakupa. Već iz ovih kratkih osvrtu na Korčulu, jasno su uočljive razlike s kopnenim komunama.³² Josip Kolanović odlično je sažeo zajedničke osobine težaštine u dalmatinskim komunama na pet elemenata: 1. težaština je izvorno služila kao dopunski izvor prihoda, a s vremenom tek postaje primarni izvor egzistencije, 2. vinova loza i masline kao prvobitni oblik težaštine, 3. prirodni uvjeti kao glavni razlog zašto je težaština svojstvena baš priobalju, 4. osnovni je oblik podavanja u novčanoj ili prirodnoj renti te 5. širenjem na oranice u dubini distrikta, težaština je „pokupila“ neke elemente kmetstva na tom području.³³

Težaština i kolonatski odnosi u širem smislu suštinski se ne mijenjaju previše ni nakon osmanskih prodora. Vinogradarstvo i maslinarstvo funkcionira na isti način sa svim prikazanim elementima težaštine i u takvom obliku preživljava još jako dugo u Dalmaciji, sve do sredine 20. stoljeća. Međutim, nekadašnji dijelovi gradskih kotara, koji su trajno preoteti osmanskoj vlasti u tijeku Morejskoga rata (1683. – 1699. godine) i vraćeni pod jurisdikciju komuna, predstavljali su područje na kojem je od tada funkcionirao mletački kolonat, koji u ovom konkretnom smislu predstavlja vrstu kmetskih odnosa koje je mletačko vojno napredovanje djelomično zateklo na „novoj“ i „najnovijoj“ stečevini. Cjelokupnu novu zemlju mletačka vlast proglasila je državnom, koja se onda formalno davala u zakup za rentu od $\frac{1}{10}$. Podloga mletačkoga kolonata uobličena je u Grimanijevom zakonu iz 1756. godine, koji je vrijedio za kninski teritorij, iako su vjerojatno slični odnosi vladali i u ostatku Dalmatinske zagore. Težački i kolonatski odnosi preživjeli su propast Venecije i nastavili svoju putanju, kako je već istaknuto, sve do sredine 20. stoljeća. Međutim, osim

31 I. KASANDRIĆ 1972: 75-86.; V. FORETIĆ 1940: 263-267.; D. VRŠALOVIĆ 1968: 99-105.

32 Vidi: S. DOKOZA 2009: 74-75., 83-86.

33 J. KOLANOVIĆ 1995: 130. O težaštini kao dopunskom izvoru prihoda, i to na primjeru splitskih obrtnika, usp. T. ANDRIĆ 2018: 92-101.

vremenskoga kontinuiteta, radi se i o prostornom kontinuitetu. Slični zemljišni odnosi mogu se pronaći i u Italiji, Portugalu, Španjolskoj, Francuskoj, a i drugdje. Može se još tomu nadodati kako kontinuitet kolonatskih i težačkih odnosa seže u mnogo dalju rimsku prošlost, što dovoljno govori o dugotrajnosti kolonata i težaštine kao jako fleksibilne gospodarske strukture.³⁴ Takve strukture naziru se i u „prašini“ političkih događaja. Tako je u kontekstu društveno-političkoga prevrata u Trogiru početkom 14. stoljeća od interesa odluka mletačkoga dužda Giovannija Soranza iz svibnja 1313. godine. Naime, na molbu promletački orijentirane trogirskoga vlasti dopušta trogirskim *trgovcima vinomo* dređene povlastice u Veneciji. Uklope li se u tu priču općepoznati podaci o prevladavajućem težačkom vinogradarstvu, tada se otkriva šira slika društvene zbilje.³⁵

4. ZAKLJUČAK

Uspoređujući iznesene rezultate s postojećim saznanjima o zemljišno-proizvodnim odnosima, istovremeno je istaknuto ono specifično za Trogir i Split, kao i ono tipično koje ih povezuje sa širim dalmatinskim i mediteranskim kontekstom. Nameću se tri temeljna zaključka o karakteru i razvoju kolonata: 1. prirodni čimbenici uvjetovali su nastanak takvih zemljišno-proizvodnih odnosa (priobalje i otoci te izdržljivost vinove loze i masline, koja umanjuje troškove – na to je ukazao Kolanović), 2. gospodarski čimbenici (usložnjavanje privrede i tržišne ekonomije) uvjetovali su prostorno širenje vinogradarstva zbog mogućnosti velike zarade (Kolanović, Raukar, Klaić i drugi autori) te 3. privatnopravni i ugovorni karakter težačkoga odnosa priskrbio je kolonatu fleksibilnost koja je posljedično omogućila njegovu izrazitu dugotrajnost (to je već naglasio Hrستیć). Iako je u mediteranskim zemljama promjene u tom pogledu, općenito rečeno, donio proces modernizacije u 19. i 20. stoljeću, dalmatinskom kolonatu ipak je „smrtno presudila“ komunistička vlast 1946. godine, koja je na njega gledala kao na „nazadnu“, „feudalnu“ i anakronu instituciju.³⁶ Međutim, ukoliko se Medinijeva teza o naglasku na apstraktni pojam rada u splitskim i trogirskim težačkim ugovorima pojmovno preformulira, značenjski nadogradi te teritorijalno proširi, onda bi ona mogla sugerirati da se u tom slučaju radi o težačkim odnosima koji su najbliži modernom shvaćanju ugovornoga rada, sadržavajući određene „protokapitalističke“ elemente, koji su (izuzev Splita i Trogira) prisutni zapravo u cijeloj srednjovjekovnoj Dalmaciji, no zbog geografije najizraženiji su u Splitu, Trogiru, otočnim komunama (Brač, Hvar, Korčula i dr.), zasigurno i na području Omiša i Makarske zajedno s Dubrovnikom, dok su nešto manje zastupljeni u Šibeniku i Zadru, u kojima je prisutan veći utjecaj hrvatskoga političkoga prostora. Sve u svemu, njegova teza može poslužiti

34 M. MEDINI 1920: 49-57.; T. RAUKAR 1987: 478-481.; Način na koji je mletačka vlast organizirana u novoj stečevini može se vidjeti upravo na primjeru Trogira, budući da se trogirski katastik iz 1711. (popis stanovništva i zemljišta) jedini sačuvao među dalmatinskim gradovima. Nova stečevina ustrojena je prvenstveno kao vojno-krajiško područje, no detaljnije vidi: V. OMAŠIĆ 1974: 95-152.; V. OMAŠIĆ 1969: 145-209. Na dugotrajni prostorno-vremenski kontinuitet kolonata i težaštine u novije vrijeme upozorio je: HRSTIĆ 2017: 513-555. Za kontinuitet vinogradarstva, maslinarstva i uzgoja žitarica na prijelazu iz antike u srednji vijek kratko vidi: Sabine F. FABIJANEC 2015:133-157. O rimskim korijenima kolonata vidi: M. FINLEY 1973: 62-123.

35 Fernand Braudel smatrao je političke događaje „prašinom“ naspram društvenih i gospodarskih struktura te bioloških, geografskih i klimatskih odrednica. Doduše, već je jasno iz samih njegovih djela u kojoj mjeri kratkotrajni događaji (vidljivo kroz dramatične političke događaje ili, pak, neopaženo u dugotrajnom protoku vremena) stalno utječu na strukture, dok istovremeno iz njih i proizlaze. Vidi: F. BRAUDEL 1997: 15. i *passim*. Kratko o prevratu s početka 14. stoljeća vidi: Lj. KARAMAN 1940: 303-313., a samu duždevu odluku u: CD, VIII, dok. 275, str. 334.

36 O procesu modernizacije u njegovom mikro i makro kontekstu usp.: I. HRSTIĆ 2016: 15-23., 109-110., 139-141., 457-467. i *passim*. O konačnom ukinuću kolonata u Dalmaciji vidi: I. HRSTIĆ 2017: 525-531.

kao inspiracija ili smjernica drugačijem poimanju zemljišno-proizvodnih odnosa od onoga koji je ustaljen u (dominantno marksističkoj) historiografiji, zajedno sa šire postavljenim istraživačkim horizontom, koji nadilazi strukovne podjele na političku, društvenu, gospodarsku ili kulturnu povijest.³⁷

NEOBJAVLJENI IZVOR

Muzej grada Trogira, sv. 17, dio drugi, fol. 1-40v (signatura prema Fani Celio Cega, Istraživanja arhivske građe u muzejskim i privatnim zbirkama, *Informatica Museologica*, sv. 29, br. 3-4, 1999., 43-46.).

OBJAVLJENI IZVORI

Brački statut: bračko srednjovjekovno pravo (prir. Antun Cvitanić), Split: Književni krug, 2006.

Diplomatički zbornik kraljevstva Hrvatske, Dalmacije i Slavonije (Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae), sv. III (1905.), IV (1906.), V (1907.), VI (1908.), VIII (1910.), X (1912.), XI (1913.), XIV (1916.), XVII (1981.) (Zagreb: JAZU).

Diplomatički zbornik kraljevstva Hrvatske, Dalmacije i Slavonije – Dodaci (Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae - Supplementa), sv. II (Zagreb: HAZU, 2002.).

Hvarski statut (prir. Antun Cvitanić), Split: Književni krug, 1991.

Knjiga statuta, zakona i reformacija grada Šibenika (prir. Slavko Grubišić), Šibenik: Muzej grada Šibenika, 1982.

Korčulanski statut: Statut grada i otoka Korčule (prir. Antun Cvitanić), Split: Književni krug, 1995.

Registar Splitskoga kaptola, *Fontes: izvori za hrvatsku povijest*, sv. 20, br. 1, 2014. (prir. Mladen Ančić), 27-230.

Splitski spomenici dio prvi, splitski bilježnički spisi. Svezak I: spisi splitskoga bilježnika Ivana pok. Čove iz Ankona od 1341. do 1344. (gl. ur. Tomislav Raukar), Zagreb: HAZU, 2002.

Statut grada Dubrovnika sastavljeno 1272. (prir. Ante Šoljić, Zdravko Šundrica i Ivo Veselić) Dubrovnik: Državni arhiv u Dubrovniku, 2002.

Statut grada Splita: splitsko srednjovjekovno pravo (prir. Antun Cvitanić), Split: Književni krug, 1998.

Statut grada Trogira (ur. Marin Berket), Split: Književni krug, 1988.

Statut i reformacije grada Trogira (prir. Ivan Strohal), Zagreb: JAZU, 1915.

Trogirski spomenici I. Zapisci pisarne općine Trogirske, sv. 1., (prir. Miho Barada), Zagreb: JAZU, 1948.

Trogirski spomenici I, Zapisci pisarne općine Trogirske, sv. 2., (prir. Miho Barada), Zagreb: JAZU, 1950.

Zadarski statut: sa svim reformacijama odnosno novim uredbama do godine 1563. (prir. Josip Kolanović i Mate Križman), Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 1997.

LITERATURA

A. CVITANIĆ 1964 – Antun Cvitanić, *Pravno uređenje splitske komune po statutu iz 1312. godine*, Split: Muzej grada Splita, 1964.

A. CVITANIĆ 1980 – Antun Cvitanić, Prilog poznavanju proučavanja specifičnosti dalmatinskog statutarnog prava, (ur. Davor Domančić) *Fiskovićevo zbornik II*, Split: Književni krug, 1980., 41-53.

A. HRIBAR 1923 – Alfons Hribar, *Kolonat ili težaština*, Zagreb: Štamparija Saveza srpskih zemljoradničkih zadruga, 1923.

B. JANKOVIĆ 2016 – Branimir Janković, *Mijenjanje sebe same: preobrazbe hrvatske historiografije kasnog socijalizma*, Zagreb: Srednja europa, 2016.

D. VRŠALOVIĆ – Dasen Vrsalović, *Povijest otoka Brača*, Supetar: Skupština općine Brač, 1968.

F. BRAUDEL 1997 – Fernand Braudel, *Sredozemlje i Sredozemni svijet u doba Filipa II.*, sv. 1, Zagreb: Antibarbarus, 1997.

G. ČREMOŠNIK 1933 – Gregor Čremošnik, Vinogradarstvo i vino u Dalmaciji srednjeg veka, *Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, 45, 1933. 15-38.

37 Za Medinijevu tezu ponovno: M. MEDINI 1920: 43-45.

- G. LUZZATTO 1960 – Gino Luzzatto, *Ekonomska povijest Italije, prvi svezak. Stari i srednji vijek*, Zagreb: Naprijed, 1960.
- G. NOVAK, 1957 – Grga Novak, *Povijest Splita (Od prehistorijskih vremena do definitivnog gubitka pune autonomije 1420. god.)*, sv. I, Split: Matica hrvatska, 1957.
- I. BABIĆ 1984 – Ivo Babić, *Prostor između Trogira i Splita*, Trogir: Muzej grada Trogira, 1984.
- I. HRSTIĆ 2016 – Ivan Hrštić, *Vrijeme promjena. Makarska 1918. – 1929.*, Zagreb; Makarska: Institut društvenih znanosti „Ivo Pilar“ i Grad Makarska, 2016.
- I. HRSTIĆ 2017 – Ivan Hrštić, *The Abolition of the Colonate: Long-Term Sharecropping Relations in Dalmatia, 1918–1946, Agricultural History*, vol. 91, no. 4, 2017., 513-535.
- I. KASANDRIĆ 1972 – Ivo Kasandrić, *Proizvodni odnosi u hvarskoj komuni do konca XVI. st., Mogućnosti*, sv. 19, br. 1, 1972., 75-85.
- J. KOLANOVIĆ 1995 – Josip Kolanović, *Šibenik u kasnome srednjem vijeku*, Zagreb: Školska knjiga, 1995.
- J. KULISCHER 1957 – Josef Kulischer, *Opća ekonomska povijest srednjega i novoga vijeka: prva knjiga, srednji vijek*, Zagreb: Kultura, 1957.
- L. ČORALIĆ 1991 – Lovorka Čoralčić, *Literatura o agrarno-proizvodnim odnosima u Dalmaciji u srednjem vijeku, Historijski zbornik*, god. XLIV, br. 1, 1991., 211-232.
- Lj. KARAMAN 1940 – Ljubo Karaman, *Jedna epizoda iz građanskih borba u srednjovjekovnom Trogiru, Hrvatska revija*, XIII., 1940., 303-313.
- M. ANČIĆ 2005 – Mladen Ančić, *Inventar splitskoga kancelara i javnog bilježnika Tome Colutii de Cingulo (Prilog poznavanju prvih humanističkih krugova u Dalmaciji), Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, sv. 47, 2005., 99-148.
- M. BRANDT 1955 – Miroslav Brandt, *Wyclifova hereza i socijalni pokreti u Splitu krajem XIV. st.*, Zagreb: Kultura, 1955.
- M. FINLEY 1973 – Moses Finley, *The Ancient Economy*, Berkeley: University of California Press, 1973.
- M. MEDINI 1920 – Milorad Medini, *O postanku i razviku kmetskih i težačkih odnosa u Dalmaciji*, Zadar: Zemaljsko gospodarsko vijeće dalmatinsko, 1920.
- M. MIRKOVIĆ 1951 – Mijo Mirković, *O ekonomskim odnosima u Trogiru u XIII. stoljeću (Na temelju objavljenih ostataka notarskih knjiga za godine 1263., 1264., 1265., 1270., 1271., 1272. i 1273.)*, *Historijski zbornik*, god. IV, 1951., 21-54.
- N. KLAIĆ 1971 – Nada Klaić, *Problem kmetstva na području dubrovačke Astoreje (Prilog problematici dalmatinskog agrara)*, *Arhivski vjesnik*, sv. 14, br. 1, 1971., 237-274.
- N. KLAIĆ 1976a – Nada Klaić i Ivo Petricioli, *Zadar u srednjem vijeku do 1409.*, Zadar: Filozofski fakultet, 1976.
- N. KLAIĆ 1976b – Nada Klaić, *Povijest Hrvata u razvijanom srednjem vijeku*, Zagreb: Školska knjiga, 1976.
- S. DOKOZA – Serđo Dokoza, *Dinamika otočnog prostora. Društvena i gospodarska povijest Korčule u razvijanom srednjem vijeku*, Split: Književni krug Split, 2009.
- S. F. FABIJANEC – Sabine F. Fabijanec, *Gospodarstvo, Nova zraka u europskom svjetlu. Hrvatske zemlje u ranome srednjem vijeku (oko 550 – oko 1150)*, ur. Zrinka Nikolić Jakus, Zagreb: Školska knjiga, 2015., 133-157.
- T. ANDRIĆ – Tonija Andrić, *Život u srednjovjekovnom Splitu. Svakodnevnica obrtnika u 14. i 15. stoljeću*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2018.
- T. RAUKAR 1977 – Tomislav Raukar, *Zadar u XV. stoljeću: ekonomski razvoj i društveni odnosi*, Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, 1977.
- T. RAUKAR 1987 – Tomislav Raukar, Ivo Petricioli, Franjo Švelec i Šime Peričić, *Zadar pod mletačkom upravom 1409-1797*, Zadar: Filozofski fakultet, 1987.
- P. BURKE 1993 – Peter Burke, *History and Social Theory*, New York: Cornell University Press, 1993.
- V. FORETIĆ 1940 – Vinko Foretić, *Otok Korčula u srednjem vijeku do 1420.*, Zagreb: JAZU, 1940.
- V. OMAŠIĆ 1969 – Vjeko Omašić, *Prilog poznavanju težačkog pokreta u Dalmaciji. Parnica 1697-1702. godine između kaštelanskih težača i trogirskih zemljoposjednika, Izdanje Historijskog arhiva u Splitu*, sv. 7, 1969., 145-209.
- V. OMAŠIĆ 1974 – Vjeko Omašić, *Katastik trogirskog dijela `Nove stečevine` iz 1711., Prilozi i građa za povijest Dalmacije*, Split, 1974., 95-152.
- V. OMAŠIĆ 1986 – Vjeko Omašić, *Povijest Kaštela*, Split, 1986.